

CUSUP MAMAY'IN TOLTOY DESTANI'NDA ETNİK YAPI

Raşit OLOĞLU*

ÖZ

Türk boylarının dünya üzerinde geniş alanlara yayılmaları ve çok çeşitli uluslarla temas kurlmaları destanlarına da yansımıştır. İlk kayda geçirilen destanlardan Oğuz Kağan Destanı dahil geçtiğimiz yüzyılda derlenen destanlar da bu niteliğini korumuştur. Kırgız Türkleri destan geleneğini günümüzde en canlı haliyle devam ettirmeleri sebebiyle destan araştırmacıları için Kırgız Destanları önemli bir yere sahiptir. Özellikle Manas Destanı Kırgızların günlük hayatlarının bir parçasıdır. Manas Destanı diğer Kırgız destanlarına göre etnik malzeme bakımından çok zengindir. Bu makalede Manas Destanı'nda yer alan halkların büyük çoğunluğuna yer veren Toltoy Destanı etnik isimlendirmeler açısından analiz edilmiştir. Toltoy Destanı Doğu Türkistanlı Manasçı Cusup Mamay'dan geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinde derlenmiştir. Er Bağış'ın oğlu olan Toltoy Manas'ın oğlu Semetey ile aynı dönemde yaşamış ve Kırgız halkını tehdit eden düşmanlarla mücadele etmiştir. Destanda ele alınan etnik unsurların başında Cediger ve diğer Kırgızlar gelmekte, ardından Kızılbaşlar, Türkmenler, Çürçütler, Kara Kıtaylar, Kalmuklar, Şibeler, Kazaklar ve Ruslar gibi diğer etnik unsurlar değerlendirilmektedir. Çalışma sırasında adı geçen halklar öncelikle tarihi açıdan incelenmiş, ardından Manas Destanı başta olmak üzere diğer destanlarda nasıl işlendikleri anlatılmış, daha sonra da Toltoy Destanı'nda bu halklarla ilgili kısımlar analiz edilmiştir. Sonuç olarak bu makale Toltoy Destanı'nın etnik unsurlarla ilgili verdiği bilgiler açısından Manas Destanı'yla paralellik gösterdiğini ispatlamakta, Türk folklorunda dikkat çeken motiflerden biri olan yada taşının etnik bağlantılarını ortaya çıkarmakta ve Kırgız destancılarının tasavvurlarında şekillenen dünyanın etnik yönünü çözümlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızlar, Toltoy Destanı, Etnik Yapı

ЭТНИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА В ЭПОСЕ "ТОЛТОЙ" ЖУСУП МАМАЙ

АННОТАЦИЯ

Распространение тюркских племен по всему миру и их контакты с широким кругом народов были отражены в их эпосах. Эпосы, которые были записаны в прошлых веках, включая Эпос Огуз Кагана (Хана), сохранили эти отражения. Кыргызы занимают привилегированное место среди турецких племен с точки зрения сохранения эпической традиции в ее наиболее яркой форме. Особенно Эпос «Манас» является частью повседневной жизни кыргызов. Эпос «Манас» богат этническим материалом по сравнению с другими кыргызскими эпосами. В этой статье анализируется эпос «Толтой» с точки зрения этнической номенклатуры. В нем есть также множество народов, как в эпосе «Манас». Эпос «Толтой» был составлен Жусупом Мамай из Восточного Туркестана в последней четверти прошлого века. Толтой является сыном Эр Багыша и жил в тот же период, что и сын Манаса Семетей, сражался с врагами, которые угрожали кыргызскому народу. В исследовании использованы методы исторического и текстового анализа. В эпосе Жедигеры и другие кыргызы являются основными ведущими этническими группами, за которыми следуют другие народы, такие как Кызылбашы, Туркмены, Чурчуты, Кара Кытай, Калмыки, Шибе, Казаки, Русские и.т.д. В ходе исследования упомянутые народы были сначала исследованы с исторической точки зрения, затем рассмотрена этническая структура в других эпосах, особенно в эпосе «Манас», а затем, исходя из этого, эти народы были проанализированы в эпосе «Толтой». В итоге,

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, rasitcologlu@gmail.com, Orcid No: 0000 0001 8560 6463

эпос «Толтой», с точки зрения информации об этнических элементах, идет параллельно с эпосом «Манас», и сравнительно с ним предоставляет такой же объем материала, который нельзя недооценивать.

Ключевые слова: Кыргызы, Эпос "Толтой", этническая структура

Giriş

Türk Dünyasına ait destanlar, içinde barındırdıkları kültür ve edebi zenginlikleri sayesinde her zaman araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Ait olduğu topluluğun günlük yaşantısını, geleneklerini, sevinçlerini, kaygılarını ve özlemlerini yansıtan destanlar her ne kadar mitolojik unsurlarla doğa üstü ve görünmeyen dünya hakkında düşünceleri bizlere aktarsa da aynı zamanda o halkın zihnindeki gerçek dünyanın tasvirini de sunmaktadır. Gerçek dünyanın bu biçimlenişinde halkların dünya üzerinde kendilerine belirledikleri konum ve komşuları hakkındaki tasavvurları etkili olmaktadır.

Halk anlatılarında, özellikle de destanlarda yer alan etnik unsurlar folklor araştırmalarında yeterince üzerinde durulan bir konu değildir. Türkiye’de destanların etnik yapısına değinen araştırmacıların başında Faruk Sümer gelmektedir. Sümer destan mahiyetindeki eserleri tarihi ve etnik boyutta ele alarak bu metinlerin halkbilimi için sunduğu zengin malzemeye değinmiştir(Sümer 1959).

Destansı sahnelerin yer aldığı ancak daha çok tarihi bir vesika niteliğini taşıyan Orhun Abideleri’nde Türk-Gök Türk (Türk Sir) etnoniminden başka Kırgız, Üç Kurikan (Sakalar), Uygur, Karluk, Dokuz Tatar, Oğuz-Dokuz Oğuz, Otuz Tatar, Türgiş, Basmıl, Tarduş, Tölis, Az ve On Ok gibi Türk halklarından bahsedilirken Tangut, Tabgaç, Kıtay, Tatabı, Tibet, Böklü Çöllü Halk, Apar (Avar), Rum, Soğd gibi Türk olmayan halklara da değinilmiştir. Bu metinlerde Gök Türklerin, Tabgaçlar gibi Türk dilli olmayan halklara yaptıkları bir çok sefer anlatılırken kendi soydaşlarıyla, özellikle de Kırgızlarla yaptıkları savaşlar ve onları itaat altına aldıkları da dile getirilmektedirler. Bununla birlikte On Ok, Türgiş ve Dokuz Oğuz gibi kavimlerin aslında kendi milletleri oldukları ancak bilmedikleri, yanlış hareket ettikleri ve ihanete yöneldikleri için cezalandırıldıkları ve ulus olarak eziyet çektiklerine de değinilmektedir(Ergin: 1995). Kurikanların da Gök Türkler tarafından yapılan seferlerle günümüzdeki Hakasya’ya yakın vatanlarını bırakarak önce Baykal Gölü civarına göçtükleri, daha sonra da Moğol saldırıları yüzünden günümüzdeki yurtlarına yerleşmek zorunda kaldıklarını bilmekteyiz.

Oğuz Kağan Destanı kağıda aktarılmış en eski metinlerden biri olması bakımından bahsettiğimiz konu hakkında en iyi örneklerden biridir. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nda Urum, Kıpçak, Uygur, Karluk, Kalaç (Halaç) ve Kanglılar gibi etnonimler Oğuz Kağan’ın tarafında yer alan ve bir kısmı Oğuz Kağan döneminde yaşadıkları hadiseler sonrasında isim alan halklar, mücadele ettiği halklar arasında da Uruz, Saklap, Şagam, Çürçet, Hint, Tangut gibi etnonimler yer almaktadır(Ergin 1970).

Destanın teşekkül ettiği dönemin siyasi ve kültürel manzarasını tasavvur etmemizi ve halkların kültür alanlarının dolayısıyla kültürel temaslarının tespit edilmesini sağlayan yukarıda adı geçen metinler özellikle Orta Asya Türk kültür mirasında özel bir yer işgal etmektedir. Fakat daha çok sözlü edebiyatta hayat bulan

Türklerin milli hafızası ve kültürel mirası destan, efsane, koşuk şeklinde nakledilir ve bu süreçte bazı değişim, eksilme ve ilavelere maruz kalır. Kayda alınan metinlerin dikkatli bir şekilde incelenmesi ve varyantların karşılaştırılması sayesinde önemli çıkarımlara ulaşmak mümkündür.

Bu çalışmada Kırgız Türklerinin önemli Manasçılarından Cusup Mamay'ın Toltoy Destanı'na değinildikten sonra bu destan içinde tespit edilen etnik unsurlar ayrı başlıklar halinde sırayla incelenecektir. İncelemede, önce tespit edilen etnonimin farklı isimlendirmeleri, tarihteki ve günümüzdeki durumu ele alındıktan sonra başta Manas Destanı olmak üzere öne çıkan diğer Kırgız Destanları'na nasıl yansydıkları üzerinde durulacak ardında da Toltoy Destanı'nda bu halkların isimlendirmelerine, tasvirlerine, niteliklerine, yaşadıkları coğrafyaya ve destandaki rollerine değinilecektir. Çalışmamızda Tarihsel Yöntem ve Metin Analizi Yöntemi kullanılmıştır.

1. Kırgız Türkleri ve Toltoy Destanı

Türk Dünyası destan geleneğinde Kırgız Türklerinin sözlü edebiyatının kuşkusuz çok önemli bir yeri vardır. Tarihi vesikalarda ismine ilk rastlanan (M.Ö. 201) Türk boyu olması ve günümüze kadar ismini ve kimliğini muhafaza ederek gelmesi bakımından Kırgız Türklerinin zengin bir kültürel mirası taşıdıkları bilinmektedir (Bartold 2010: 185). Rus, Moğol ve Kalmuk işgalleriyle ana kitleden kopan ve farklı yönler dağılan Kırgız boyları gittikleri bölgeleri kültürel anlamda etkilemekte ve derin Kırgız kültürünün izleri bu yeni yurtlarındaki diğer halkların kültürlerinde kendini hemen göstermektedir. Kadim yurtları olan Yenisey havzasından Altay dağlarına, Kazakistan bozkırlarına ve Moğolistan'a yayılan Kırgız kültür alanı Doğu Türkistan içlerine kadar uzanmaktadır. Kırgızlar Tarih boyunca Çinlilerle ve Gök Türklerle verdikleri amansız mücadelelerle birlikte büyük hanların emrine nadiren girmişler ve genellikle yüksek, erişilmesi zor coğrafyalarda yaşamışlardır (Radloff 1954: 207-247). Kırgızların başka ulusları tahakküm altına almak istemedikleri gibi kendilerinin de başına buyruk hayatlarına kimsenin karışmasını istemediklerinin bir göstergesi olan bu tutum Kırgız kimliğiyle özdeşleşmiş Manas Destanı'nda da kendine yer bulmuştur. Bu açıdan başta Manas Destanı olmak üzere Kırgız destanları evlilik veya ittifak için kurulan temaslar, özgürlük ve hayvan sürülerini korumak için giriştikleri mücadeleler sebebiyle bir çok yabancı ulusa ve Türk boyuna yer vermekte, onların kültürel karakterlerini tasvir etmekte ve Kırgız halkının onlara bakış açısını ortaya koymaktadır. Bu sayede bizler Kırgızların zihnindeki gerçek dünya tasavvurlarını ve etnografik algılarını tespit edebilmekteyiz. Bu veriler arasında Kırgızların kendi içlerindeki boy teşkilatları ve ittifakları da yer almaktadır.

Bu çalışmada ele alınan Toltoy Destanı Doğu Türkista'nın Kızılsuu vilayetinde 1917 yılında doğan Manasçı Cusup Mamay tarafından anlatılmıştır (Reichle 2017: 88). Mamay Rus İmparatorluğu'nun Batı Türkistan'daki baskı ve zulmü yüzünden bölge Türklüğünün başlattığı Ürkün Hadisesi sonrasında 1916 yılında Kırgızistan'dan Doğu Türkistan'a göç eden bir ailenin çocuğudur. Destan eğitimini diğer Kırgız destancılarından farklı olarak ailesinden almış ve Manas Destanı'nı sekizinci kola (Manas, Semetey, Seytek, Kenenim, Seyit, Asılbaça-Bekbaça, Sombilek ve Çigetey) kadar anlatması bakımında ayrıcalıklı bir yer edinmiştir. Onun Manas Destanı

Urumçi'de 18 cilt olarak basılmıştır¹(Kaya 2007: 1297). Toltoy Destanı'nı da kendi rivayetine göre önce abisi ve destan öğreticisi Balbay D. Türkistanlı Kırgızlardan derlemiş ve kendisi bu metni gençliğinde sadece okumuştur. Ancak Balbay'ın 1930 yılında Çin hükümeti tarafından tutuklanıp sonrasında da hapiste vefat etmesinin ardında geride bıraktığı el yazmaları da kaybolmuş ve Cusup Mamay elimizdeki Toltoy Destanı'na ait metni gençliğinde okuduklarından hafızasında kalan kısmıyla yeniden anlatmıştır. İlk defa 1984 yılında Ürümçi'de Arap harfleriyle yayınlanan destan(Reichle 2017: 88) 1990 yılında Kiril harfli transkripsiyonuyla Bişkek'te yeniden basılmıştır.

Toltoy Destanı'nda yine Cusup Mamay'a ait olan Bağış Destanı'nın baş kahramanı Er Bağış'ın oğlu Toltoy'un hikayesi anlatılmaktadır. Babasının sağladığı huzur ve refah ortamında eğlenceye düşkün bir hayat yaşayan Toltoy, bir sabah uyandığında yağın taze karın büyüüne kapılır ve uzak dağlara doğru avcılığa çıkar. Bereketli geçen av sırasında Kızılbaş halkının önderi Kontukçu'yla karşılaşır ve ava birlikte devam ederler. Toltoy'un avcı kartalını ve atı Surkoyon'u çok beğenen Kontukçu bir yolunu bulup Toltoy'un kartalını, atını ve avlarını almaya, Toltoy direnirse de onu öldürmeye niyetlenir. Uzun süren avın ardından amacına ulaşamayan Kontukçu niyetinin açığa çıktığı anlarda bir yolunu bulup Toltoy'u kandırmayı başarır. Avın sonunda Türkmen halkının lideri Kamangil gelir ve kendisinin av sahasından avlandıkları için onlarla kavga eder. Bu sırada Kontukçu'nun da gerçek niyetini anlayan Toltoy ikisini de yener ve öldürür. Halkına dönen kahramanımız Oşlu Kırgızların Kaşgarlı Kalmukların zulmü altında inlediğini duyar ve hiç vakit kaybetmeden soydaşlarına yardım etmek için Oş'a gider. Buradaki Kırgızlardan Manas'ın ölümünün ardından halkının sahipsiz kaldığını ve Kaşgarlı Kalmukların başındaki Karezgi'nin Oşluları haraca bağladığını öğrenir. Kalmukların peşinden giden Toltoy bir tuzak kurarak çöle çektiği Karezgi ve ordusu ile savaşır ve Kırgızların intikamını alır.Yeniden halkına dönen Toltoy rüyasında Çürçüt halkından kendine ve Cediger halkına bir kötülük geldiğini görür ve tedbir almak için rüyasında gördüğü yöne, batıya doğru gider. Orada Kızılbaş ve Türkmenlerin intikamını almak isteyen, onlarla akraba olan Çürçütlerin lideri Kerkimat ve adamlarıyla karşılaşır. Birbirleriyle savaşa tutuşurlar ancak Toltoy yenilir. Onu yaralı bir şekilde bulan Kırgız yiğidi Kökküçük iyi bir tedavi ile birkaç ayda Toltoy'u iyileştirir. Gücünü toplayan Toltoy Çürçütlerle yeniden savaşır ve yardıma gelen Cediger halkıyla birlikte onları mağlup eder. Artık evlenme vaktinin geldiğini düşünen Toltoy kendine denk bir kız bulamaz fakat Kara Kıtay halkında güzel ve yiğit bir kız olan Baytoru'nun adını duyar. Onu almak için Kara Kıtaylar'ın ülkesine gider ve Baytoru ile yaptığı mücadelelerde onu yenerek evliliğe hak kazanır. Bu sırada Baytoru'yu almak isteyen Şibe halkının reisi Çakay düğün yerine gelir ve Kara Kıtay ile Cediger halklarıyla savaşa tutuşur. Hile ve büyü ile savaşı kazanan ve Toltoy ile Baytoru'yu tutsak eden Çakay düğün hazırlıkları yaparken Almambet'in dostu olan Şibe halkından bir büyücü Toltoy'un kurtulmasına yardım eder ve Toltoy Çakay'la yeniden savaşarak onu yener. Vuslata eren Toltoy ve Baytoru Ceti-Suu yolunda Çinkoco ile karşılaşır ve arkadaş olurlar. Toltoy'un memleketine varmasından kısa süre sonra babası Bağış ölür. Bağış ölmeden önce kendisi için aş verilmemesini ve Manas'ın soyu

¹Kaya'ya göre Mamay'ın anlattığı Manas Destanı dairesi 500 bin mısra civarındayken (Kaya 2007: 1297) Reichle'a göre 200 bin mısradan fazladır (Reichle 2017: 89). Bizim hesaplamalarımıza göre Mamay'ın Manas Destanı dairesi yaklaşık 230 bin mısradan oluşmaktadır.

ile savaşılmamasını vasiyet eder. Fakat kötü niyetli Çinkoco Toltoy'un aklını çeler ve aş verilmesini sağlar. Aşa Çinkoco'nun ısrarıyla Semetey davet edilmez. Davet edilmeyenlerden biri olan Koñurbay ise aş gelir ve aş bittikten sonra Cediger halkının hayvanlarını yağmalayarak kaçır. Bu sırada çıkan savaşta Baytoru ölür. Bu olayların ardından hırslarının peşinden gitmeye devam eden Çinkoco iyi niyetli ve saf Toltoy'u kandırarak Semetey'in beşik kertmesi Ürgönçlü Ayçürök'ü zorla kendisine eş almasını söyler. Amacı Semetey ve Toltoy'u karşı karşıya getirmektir. Buna razı olmayan Toltoy'u uzun uğraşlarla ikna eden Çinkoco Toltoy'la birlikte Cediger ordusunu toplayıp Ürgönç'e gelir. Kalenin uzun süren işgali sırasında Ayçürök bir kuğuya dönüşerek Semetey'in ak şumkarını kaçıtır. Ak şumkarın peşinden Semetey, yoldaşları Külçoro ve Kañçoro ile Ürgönç'e gelir ve durumu öğrenir. Çıkan savaş sırasında Çinkoco öldürülür. Yaptıklarından pişman olan Toltoy, Kañçoro'nun kandırdığı Külçoro tarafından öldürülür. Bunu hiç istemeyen Semetey kardeş kanı döküldüğü için üzülür.

Toltoy Destanı'nda Toltoy, Altay destanlarında, yurdunu düşmanlardan koruyan kahraman tipine benzemektedir. Zira Altay destanlarındaki kahramanlar normal zamanlarda *mergen* (avcı) iken, düşmana karşı atlanınca *er*, *alıp*, *külük* ve *baatır* gibi adlar almaktadırlar (Zaloğlu 2011: 41). Toltoy da normal hayatında avcılık ve eğlence peşinde koşan bir yiğitken halkına düşmanlık besleyen kişilerle karşılaşınca bir bahadıra ve halk kahramanına dönüşmektedir.

Manas Destanı'nın Semetey kolunda anlatılan Toltoy ve Semetey mücadelesini Toltoy Destanı'nda çok daha detaylı bir şekilde görmekteyiz. Radloff'un Manas varyantında yer almayan söz konusu mücadelenin işlendiği epizot Kıdıruulu ve Kencekara gibi Semeteycilerin varyantlarının yanı sıra (Manas Entsiklopesiyası 1995:153,331) Orozbakov ve Karaleyev gibi önemli Manasçıların varyantlarında da işlenmekte ve S.S.C.B. döneminde sahneye aktarılan Ayçürök Operası'nda da Toltoy karakteri kendine yer bulmaktadır (Manas Entsiklopesiyası 1995).

2. Toltoy Destanı'nda Etnik Yapı

Toltoy Destanı ve Manas Destanı metinlerinde yer alan etnik unsurlar bakımından birbirleriyle benzerlik ve içiçelik göstermektedir. Çünkü destanlar aynı zaman ve mekanda geçmekte, aynı dünyanın içinde yer almaktadır. Er Manas sonrasında cereyan eden olaylar anlatılırken her fırsatta Manas'a ve onun yokluğu sonucu düşman halkların kendilerine güvenlerinin geldiğine değinilmektedir. Diğer Kırgız destanlarında düşman unsuru olarak ağırlıklı olarak Kalmuk, Kara Kıtay ve Moğollardan bahsedilirken Toltoy Destanı'nda Kalmuklarla yapılan mücadele destandaki savaşların ağırlık noktasını oluşturmaz. Kızılbaş ve Türkmenler Toltoy'un savaştığı ilk halklardır. Ardından Oşlu Kırgızların Kaşgarlı Kalmuklar tarafından zulme uğradığını öğrenerek hemen bölgeye intikal eder ve çölde-bozkırda yapılan savaşlarla Kalmuklar mağlup edilir. Ardından Çürçüt halkıyla ve daha sonra da sihirci ve "yadacı" Şibe halkıyla mücadele edilmektedir. Yabancı bir halk olduğu her fırsatta dile getirilen Kara Kıtaylar ise Toltoy'un Kara Kıtayların hanının kızı Baytoru ile evlenmesi sonucu kurulan dostluk bağları sebebiyle Cediger halkının müttefikidir. Bu iki dost halk Şibe halkına karşı birlikte mücadele edecektir.

2.1. Cediger ve Diğer Kırgızlar

Toltoy Destanı'nda Toltoy'un bağlı olduğu boy Cedigerdir. Kırgızların ortaya çıkışı hakkındaki makalesinde Karayev, Camgerçinov'dan alıntı yaparak Cediger boyunun efsane ve şecerelerden derlenen bilgilerden hareketle Kırgızları meydana getiren en eski kırk boydan biri olduğunu aktarır, daha sonra da "cangi" yani yeni boylar olarak Sağ Kanat, Sol kanat ve İçkilik şeklinde bir gruplaşmanın olduğunu söyler. Bu gruplaşma da Cediger boyu Sağ Kanatta yer almaktadır (Karayev 2001:202). Manas Destanı'nda Manas'a bağlı Er Kökçö, Er Töştük, Camgırçı ve Er Bağış gibi hanların hepsinin Kırgız olmadığı fakat Kırgızlarla akraba boylar oldukları bilinmektedir. Er Bağış'ın Cediger halkının da bu bağlam da Kırgızların akraba boyu olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte Toltoy Destanı'nda Cediger halkının Kırgız sayıldığına dair şu ifadeler de vardır:

"Cedigerdin Kırgızı" Cediger'in Kırgızı, (T.D. 1990: 4058. m.)

"Cediger közdöy şaştı de.	Cediger tarafa acele etti de.
Katuulap aytam sizderge,	Sertçe söylüyorum size,
Kulak burgun sözdörgö.	Kulak verin sözlere.
Ölgön menen er Manas,	Ölse de er Manas,
Baatırı bar Kırgızdın,	Bahadırı var Kırgız'ın,
Elinin kunun izdeerge."	Halkının gününü arayacak. (T.D.
1990: 4475-4480. m.)	

Destanda işlenen Manas'ın oğlu Semetey ile Toltoy'un mücadelesi önemli bir yer tutmakla birlikte aslında bu iki alpin soylarının ortak kökten geldiği de belirtilmektedir:

"Baarımız bir tuuganbız,	Hepimiz akrabayız,
Bir-eki ayrık suudanbız.	Aynı suyun iki ayrı koluyuz.
Menden dağı özünüz,	Benden daha çok kendiniz,
Semeñe cakin tuugansız."	Semen'e daha yakın akrabasınız.
(T.D. 1990: 12014-12017. m.)	

Bu mısralar Cusup Mamay'a göre Cediger halkının Kırgızların içinden çıkan bir halk olduğunu göstermektedir.

Diğer yönden Cediger ismi Er Soltonoy Destanı'nda Kalmuk hanının adı olarak geçmektedir (Çeribaş 2011: 217). Ayrıca Manas Destanı'nda her ne kadar Manas'a bağlı hanlardan Cedigerli Er Bağış'a değinilse de destanın başlarında Manas'ın babası Cakıp Hanla birlikte Altaylar'a sürülen Kırgızların durumunu anlatan aşağıdaki alıntıda Cediger halkının Kırgızlar için yabancı bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır:

"Ay,carıktık, Ak-Talaa,	Bu uzanan Ak-Talaa
Bababız baskan cer emes,	Dedelerimizin bastığı yer değil!

Cediger, Şıbee, köp Kalmak	Cediger, Şıbee, Kalmuklar
Ceti ata körgön el emes.” (Yunusaliev,37)	Yedi atamızın gördüğü halk değil!

Bu alıntı Cediger halkının Moğol ve Tunguz dilli halklarla komşu olduğunu göstermektedir. Cediger isminin Kırgızlar arasında “Yadgar” olarak da bilindiği ve Kırgızların en eski boylarından biri olduğu Karayev tarafından belirtilmiştir (Karayev 2001: 214). “Gar” Kırgız Türkçesinin güney ağızlarında “mağara” anlamına gelmektedir (Yudahin 1998). Buradan yola çıkarak Cedigar’ın “yedi mağara” anlamına geldiğini düşünebiliriz. “Gar” kelimesine Moğolca penceresinden baktığımızda da “Ghar” veya “gar” kelimesinin Moğolca kol anlamına geldiğini görmekteyiz (Boberg 1955: 27). Bu bağlamda Yadgar veya Cedgar isminin Türkçe ve Moğolca iki kelimenin birleşiminden doğan “yabancı kol”, “yabancı boy” anlamına gelen bir etnonim olabileceği de ihtimallerden biridir. Ayrıca Cediger ismi “yediger” anlamına da gelmesi mümkündür. “Ger” kelimesinin Moğolca’daki karşılığı olan çadır, bozü, yurt (Buell 2003: 155) anlamından, Cediger’inde “yedi yurt” “yedi çadır” olabileceği şeklinde bir çıkarıma da varabiliriz. Bu bağlamda ise yedi çadır veya yedi yurt, bir kabilenin ilk kuruluşunu sağlayan yedi aileyi, yedi kök soyu ifade edebilir. Radloff Sibiry’a’dan isimli eserinde Kırgız boyları hakkında verdiği istatistik verilerinde Sir-Dayinskaya Oblast’ında Ulu Cüz’e bağlı Ceti-rû yani Yedi uru-yedi soy isimli bir gruptan bahsetmektedir. Bu da Cediger’in yukarıda bahsettiğimiz gibi yedi soy anlamını destekler niteliktedir ve bu boyun o dönemki isimlendirmesi olabilmesi muhtemeldir (Radloff 1954: 241).

Toltoy Destanı’nda Cediger halkının yaşadığı yere de değinilmektedir. Er Bağış’ın büyük çabalar sonucu inşa ettiği huzurlu ortam içerisinde Cediger halkı Ceti-Suu kenarında yaşamaktadır. Cediger’in yeri destanda şöyle tarif edilmektedir:

.. Ceti-Suunun çetinde,	..Ceti-Suu'nun kenarında,
Orus cakkı çeginde.	Rus tarafındaki sınırdı,
Oyurma degen bar ele,	Oyurma denilen yer vardı,
Opsuz çuñkur car ele.	Aşırı çukurlu yardı. (T.D. 1990: 5279-5282.

m.)

Bu da bize Cediger’in yer aldığı Ceti-Suu’nun muhtemelen günümüz Kazakistan’ının güney-doğusunda yer alan Yedisu Bölgesi olduğu ve bu bölgeye Rus İmparatorluğu’nun o dönemde sınır olduğunu göstermektedir. Bu tarihler ise en erken 18. Yüzyılı işaret etmektedir. Fakat bu durum destanda anakronik bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Toltoy Manas’ın oğlu Semetey ile aynı dönemde yaşamıştır. Manas’a ait en eski yazılı rivayetler bile 16. Yüzyılın başına tarihlenir ve yine aynı vesikalara göre Manas Altın Orda hükümdarı Toktamış’la çağdaştır yani 14. Yüzyılda yaşadığı tahmin edilebilmektedir (Aksıkent’i 2019: 80). Bununla birlikte Ceti-Suu şayet günümüzdeki Yedisu Bölgesi değilse ve Toltoy’un da yine Manas çağında yaşadığı kabul edilirse bu durumda söz konusu dönemde Ruslar Altın Orda Devleti’nin batısında yer alacağından Ceti-Suu’nunda Altın Orda topraklarının batısında başka bir bölge olduğunu düşünebiliriz. Ayrıca Karateyev’e göre Cediger boyu Kırgızlar arasında yer alan Orus yani Rus boyuyla ilişkilidir (Karateyev 2003: 202). Burada bahsedilen Orus

boyu muhtemelen Rus topraklarından göçüp gelmiş bir Kırgız boyunun ismidir. Çünkü Ürkün Olayı sonucu Çin'e giden ve daha sonra Kırgızistan'a geri dönen Kırgız boylarına Kitay dendiği de bilinmektedir. Buradan yola çıkarak Rus topraklarına yakın bir yerde yaşadıkları belirtilen Toltoy Destanı'ndaki Cediger halkının Orus boyuyla ilişkilendirilen Cedigerlilerle ortak noktaları vardır.

Destanda doğrudan Kırgız etnonimine de bolca değinilmektedir. Buna göre düşmanlarının gözünde Kırgızlar cesaretleriyle korku uyandırmaktadır ve bereketli ülkelerinde huzurlu bir şekilde yaşamaktadırlar:

"Kırgız dese Koronkır, Cüröğü calın, booru çok. Kaçırıp cakın kelgende, Kayratının çegi cök."	Kırgız der Koronkır, Yüreği alev, karaciğeri köz gibidir. Saldırıp yaklaştığında, Cesaretinin sınırı yok. (T.D. 1990: 4351-4354. m.)
"Tarandı bolgon Kırgızdı, Çabam dep cüröt dep ukkan. Kırgızdın eli bayker deyt, Kırgızdın ceri cayker deyt."	Tarandı olan Kırgız'a, Saldıracağım diyor diye duydum, Kırgız'ın halkı zengin diyor, Kırgız'ın yeri huzurlu sakin diyor, (T.D. 1990: 5383-.5386. m.)

Toltoy Destanında Cedigerler ve genel anlamda Kırgızlarla birlikte Oşlu Kırgızlar hakkında da bilgiler vardır:

"Oşto Kırgız eli eken, Köbün kalça deer eken."	Oş'to Kırgız halkı varmış, Çoğuna Kalça denirmiş. (T.D. 1990: 3590.-3591. m.)
---	--

Metinde geçen "Kalça" kelimesi Oşlu Kırgızlar için kullanılmakla birlikte Manas Destanı'nda bu ifade Kalmuklar için de kullanılmaktadır (Jirmunskiy 2018: 57). Orozbekov'dan derlenip yayımlanan Manas Destanı'nda ise Kırgızların yanı sıra Özbek ve Taciklerde de var olan bir boy olduğu belirtilmektedir (Yıldız 1995:268). Bu da Orta Asya'da etnonimlerin ne kadar değişken olduğunu göstermesi bakımında dikkat çekicidir.

Oş şehri günümüz Kırgızistan'ının en büyük ikinci şehridir ve güney Kırgızistan'da yer almaktadır. Kırgız destanları arasında Oşlu Kırgızlara değinmesi bakımında Toltoy Destanı'nın ayrıcalıklı bir yeri vardır. Metinde Oşlu Kırgızlardan bir haberci, halkının Kaşgarlı Kalmuklar tarafından zulme uğradığını Toltoy'a söyler ve yardım ister. Toltoy bu haber karşısında Oşlu Kırgızlarla Cediger Kırgızlarının akrabalığına vurgu yaparak onlara yardım etmesi gerektiğini söyler:

"Kaşkardağı Karezgi, Cürüüçü colun tandabay,	Kaşkar'daki Karezgi, Yürüme yolunu seçmeden,
---	---

Oştoğu Kırgız tuugandı, Oş'taki Kırgız akrabaları,
 Çaap aldı dep uktum, Yıktı diye duydum,
 Bırkıratıp çalmaday.” Param parça edip kuru kil gibi. (T.D. 1990:
 3737.-3741. m.)

“Kor bolgon Oştuk elimdi, Eziyet çeken Oşlu halkımı,
 Kutkarıp andan kalamın.” Ondan kurtarırım. (T.D. 1990: 3750-3751.
 m.)

Toltoy Oş'a gelip Kırgızlarla konuştuğunda Kalmuk Karezgi'nin yaptığı saldırıların yanında Manas Alp'in ölümünden sonra Talas'taki yönetimin nasıl yozlaştığını ve uzaktaki soydaşlarının özgürlüğü için sefere çıkan Manas'ın yerine geçen kardeşleri ve babasının diğer Kırgızların sorunlarına nasıl bigane kaldıklarını öğrenmektedir. Bu dönem Semetey'in, dedesi Temirkan'ın ülkesinden gelip Talas yönetimini eline almasından hemen öncesidir(T.D. 1990: 3768-3876. m.).

Toltoy'a göre Kırgızlara zulüm edenlerden en kötü bir şekilde intikam alınması gerekir:

“Anda bar kegi Kırgızdın, Onda Kırgız'ın intikamı var,
 Altı sanın barçalap, Sağ bedenini parçalayalım,
 Başın kesip alalı. Kafasını kesip alalım.
 Kalın Kırgız koş bolsun, Kalın Kırgız hoş olsun,
 Kancıgaga çalalı.” Atın eğerine asalım. (T.D. 1990: 4736-
 4740. m.)

Destanın sonunda Toltoy'un Semetey'in yoldaşlarından Kançoro tarafından öldürülmesinin ardından Semetey çok acı çekmekte, Kırgızların arasında çıkan bu çatışmanın ve sonunda büyük bir Kırgız kahramanının öldürülmesine yakınmakta ve Cediger boyuyla Kırgızların özdeşliğini vurgulamaktadır:

“Ökürüp Semeñ kalganı: Haykırıp Semen kaldı:
 “Özüm ele, cat boldu, “Kendimizdendi,yabancı oldu,
 Özöktön çıkkın ört boldu.”” Özünden çıkan yangın oldu.” (T.D.
 1990: 13993-13995. m.)

2.2. Kazak Türkleri

Manas Destanı'nın birçok yerinde başta Kalmuklara karşı olmak üzere Mançu, Moğol ve Kitaylara karşı yapılan savaşlarda Kıpçak ve Kazak halkları Kırgızlarla aynı ittifakın içinde yer alan kardeş halklar olarak anlatılmaktadır. Bununla birlikte yine Manas'ın yanında olan ve onunla omuz omuza savaşan dostları Kazak, Kıpçak ve diğer bazı Kırgız boy beyleri (Koşoy, Töştük, Kökçö, Camgırçı gibi) bazı dönemlerde Manas'la mücadele içerisine de girmişlerdir (Jirmunskiy 2018: 67). Manas döneminde gerçekleşen “Çoñ Kazat”ta babasının şehit olmasından dolayı Semetey'in zaferlerinden

elde ettiği ganimetten pay isteyen Kazak Er Kökçö oğlu Ümütöy'ün Semetey'e karşı sefere çıkması da kardeş boylar arasında oluşan gerilimlere örnektir.

Toltoy Destan'ında ise Kırgız-Kazak kardeşliği vurgulanmış ve düşmana karşı kurdukları ittifak şu mısralarla kendini göstermiştir:

“Ak kalpak Kırgız, alaşka,	Ak kalpaklı Kırgız, Alaş'a
Alaş'a Aga-ini Kazakka, “	Alaş'a Ağabey-kardeş Kazak'a, (T.D. 1990: 8914-8915. m.)
“Cediger düşman çıktı — dep,	Cediger düşman çıktı diye,
Calgizek menen Kazaktın,	Calgizek ile Kazak'ın,
Kalıñ kolun alayın.”	Kalın askerini alayım. (T.D. 1990:9881-9882. m.)

2.3. Kalmuklar

Kırgız Türkçesinde “Kalmak” ya da “Kalmık” olarak isimlendirilen Kalmuklar, Cungar, Oyrat gibi isimlerle de bilinen bir Moğol boyudur². Batı Moğolistan'da, Altaylar'da ve Doğu Türkistan'da yaşıyan bu halk 15. Yüzyılda (1420'lerde) Orta Asya'daki Türk boylarına yaptıkları saldırılarla (Duğlat 2006) büyük felaketlere ve Orta Asya'nın etnik yapısının değişmesine neden olmuşlardır. Daha sonra Kalmuklar 1676 yılında Cungar Hanlığı'nı kurmuşlar ve İli Havzası'na tarım yapmaları için Küçük Buhara gibi yerlerden getirdikleri Türk boylarını buraya yerleştirmişlerdir (Radloff 1954:223-224). Kalmuklar Moğollar gibi Budizmin Lama koluna bağlıdırlar. Onlar bu dinin yayılması için çok çaba harcamaları yanında Tibet yönetimi ve Dalay Lama ile de çok yakın ilişkiler geliştirmişlerdir (Kalan 2008: 19). Çin'de iktidar olan Mançular tarafından 1758'de yenildikten sonra dağılan Cungar Hanlığı'ndan geriye kalan Kalmukların bir kısmı Çin topraklarında kalırken büyük bir kısmı da Rus İmparatorluğu'na sığınmıştır. Burada Türk halklarının arasında dağınık olarak yaşamaya devam eden Kalmuklar kültür ve dil yönünden Türkleşmiştir. Önemli bir kısmı da Çarlık yönetimin idaresinde Hazar Gölü'nün kuzeyindeki günümüzdeki Kalmukya'ya yerleştirilmiştir.

Kalmuklar Kırgız, Kazak ve Özbek halk edebiyatında en çok rastlanan etnonimlerden biridir. Kırgız-Kazak destanlarının büyük kısmı Kalmuklarla mücadeleyi konunun merkezine koyarken, Manas Destanı gibi muhtemelen başlarda başka düşmanlarla savaşlar etrafında inşa edilmiş bazı destanlarda 15. Yüzyıldan sonra Kalmuklar asıl düşman konumuna gelmişlerdir. Kırgız destanlarında Kalmukların işlenişi sadece düşmanlıkla ilişkilendirilmemiştir. Kırgızların Gülgaakı Destanı'nda ana karakterlerden Gülgaakı bir Kırgız yiğidin kendisine aşık olduğu Kalmuk güzelidir (Orozova 2003). Aynı zamanda Kalmuklarla mücadelenin en önemli yeri işgal ettiği Manas Destanı'nda bile Kalmuklar salt kötü değillerdir. Öyle ki, Manas'ın en yakın

²Köprülü, Makrîzî'nin nakline atıfta bulunarak İnan Moğolları devrinde Oyratların Moğolca değil Türkçe konuştuğunu belirtmektedir(Köprülü 1943: 244). Bu bilgidenden yola çıkarak Moğolların sosyal teşkilatı içerisinde yer alan bazı boyların Moğol fetihlerinin bağladığı yüzyılda Türk dilli olduğu halde daha sonra Moğollaştığı neticesi çıkarılabilir.

dostu, hanlığının bel kemiği Almambet sonradan Müslüman olmuş bir Kalmukken, Manas'ı bir toy sırasında yapılan güreşte neredeyse yenecek olan Kız (Ak) Sayıkal da Kalmuktur ve Manas'ın ahretlik dostu olarak kabul edilip, Manas'ın ölümünün ardından yağ törenine katılmıştır. Ayrıca Manas'ın ölümünün ardından Kırgızlar onun eşi Kanıkey ve oğlu Semetey'e sahip çıkmayıp Abike ve Köböş'ün zulmüne sessiz kalırken bu duruma sadece Bakay ve daha önce Kırgızlara sığınan Celdenbay isimli bir Kalmuk itiraz eder ve kendisi Köböş tarafından oracıkta öldürülür. Her ne kadar Manas Destanı'nın başlarında Kırgızlar Altaylara sürülmüş ve orada esir hayatı yaşıyor olsalar da Kırgızların bilgesi Akbalta'ya göre "Kalmuklar ve Mançular iyi millettir" (Yusupov 2009: 2). Ayrıca Nogayların Edige Destanı gibi bazı diğer Türk destanlarında Kalmuklarla kurulan dostane ilişkilere de değinilmektedir (Kara 2010: 172). Bu durum Kırgız ve diğer Türk ozanlarının ağızdan halkının duygularını ifade etmesi bakımında önemlidir. Çünkü Türkler bir halka sebepsiz yere ve topyekun bir nefret duymamakta, sadece malları ve canları tehlikeye girdiği durumlarda bir başka ulusla savaşmaktadır.

Tarihsel Kalmukların destanlara yansımaları çoğu zaman gerçek bilgilerle örtüşmektedir. Manas Destanı'nda Kıtay hükümdarı ve Moğol, Kalmuk ve Mançulara hükmeden en yüce han Esen Han'dır. Tarihi kaynaklarda da Moğol ve Kalmukları 13. yüzyıldaki büyük Moğol imparatorlarından sonra ilk defa birleştirmeyi başaran hanın Oyrat Esen Taişi olduğu görülmektedir (Kalan 2008: 11). Bununla birlikte Talas'taki Kırgız yurtlarını basan ve Cakıp Hanla kardeşlerini dört bir yana süren efsanevi han Alookey (Hülagu) ve Manas'ın en çetin düşmanlarından Kalmuk Coloy Mecmû'üt-Tevârih'te Manas'la aynı dönemde anılmaktadır (Aksikentî 2019: 79).

Toltoy Destanı'nda da mücadele edilen düşmanlardan biri Kalmuklardır. Manas'ı yaralayıp ölümüne neden olan ve daha sonra Semetey'in hanlığı eline aldığı babasının intikamı için öldürdüğü Kalmukların hanı meşhur Konurbay da Toltoy Destanı'nda yer almaktadır. Toltoy, babasının aşına davetli olmadığı halde Kalmuk ordusuyla gelen Konurbay'ı isteksizce ağırlar. Ancak o dönerken Cediger halkının hayvanlarını alıp kaçır. (T.D. 1990: 9113-9388. m.) Destanda Kalmukları Kaşgar'ı elinde tutan ve Oş Kırgızlarına saldırıp onları haraca bağlayan Karezgi de temsil etmektedir (T.D. 1990: 3592-3601. m.).

Klasik dönemlerde giyim kuşam dahil olunan kimlik için önemli bir göstergedir. Toltoy Destan'ında Kırgızların ak kalpak giydiklerine değinildiği gibi (T.D. 1990: 8914. m.) Kalmukların da siyah püsküllü başlık giydikleri belirtilmektedir:

"Kara çoktuu Koñurbay,   Siyah püsküllü Konurbay,
Nayzamdı menin kaga albay,"   Mızrağımı benim
engelleymemişti,(T.D.1990:7278-7279. m.)

2.4. Şibeler

Şibeler veya Sibeler asıl vatanları Mançurya'dan Qing hanedanlığı tarafından 1764 tarihinde yeni fethedilen Doğu Türkistan topraklarındaki İli Nehri'nin güney kıyılarına İmparatorluğun bölgedeki denetimi için göç ettirilmişlerdir. Dilleri Mançuca'ya yakın Tungus grubundan bir dildir (Haas 2006: 25-31). Mançu kökenli Çin hanedanlarının sürekli isyan eden yeni işgal edilmiş Türk topraklarına yerleştiği kendi

soylarından sayılan Şibeler Kırgız destanlarında Kalmuk, Mançu ve Kıtaylarla birlikte anılan ve Kırgızlara karşı savaşılan bir topluluk olarak yansımıştır. Bu da Kırgız destanlarının, bölgedeki Türk varlığının dünya görüşünü yansıtmaları bakımından önemini göstermektedir. Şibeler hakkında bilgiler Manas Destanı'nın Radloff varyantında yoktur. Bunun da ancak 18. Yüzyılda bölgeye 4-5 bin nüfusla gelen küçük bir halkın bazen göz ardı edilmesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Manas Ansiklopedisi'nde Mecmû'üt- Tevârih'e göre Şibelerin Coloy'un ordusunda Kalmuklarla birlikte savaştığı belirtilmiş olsa da (Manas Entsiklopesiyası 1995: 556) biz Mecmû'üt- Tevârih'in Türkçe çevirisinde bu yönde bir bilgiye rastlamadık. Bununla birlikte Orozbekov'un Manas varyantında Şibelere sık sık değinilmekte ve "Şiben" veya "Şibee" isimlerini aldıkları görülmektedir (Karıpkulov1995). Şibeler Manas Destanı'ndaki en önemli epizotlardan biri olan "Kökötöy Hanın Aşı"nda Bokmurun tarafından davet edilen halklardan biridir ve Kırgızlardan kimsenin onların dilinden anlamadığı ifade edilir. Hanlarının adının Orakkır olduğu ve yedi tane tuğ taşıdıkları da destanda yer alan ayrıntılardandır. (İnan 1992: 55)

Toltoy Destanı'nda Şibeler, Toltoy'un eşi Baytoru'nun önceki talibi Çakay'ın halkı olarak karşımıza çıkmaktadır. Baytoru'nun Toltoy ile evlendiğini öğrenen Çakay Kara Kıtaylar'a doğru üç bin üçyüz askerle sefere çıkar. Artık onlarla hısımlık olan Cediger halkı da Kara Kıtaylar'a destek verir. Savaşın başında Şibeler'den sırayla iki yiğit öne çıkarken Cediger ve Kara Kıtaylar adına Toltoy meydana çıkar ve rakiplerini yener. Ardından Şibelerin başı Çakay Toltoy'la mücadeleye girer. Bu mücadeleden sonuç alamayacağını anlayan Çakay iki tarafın da dinlenmesi için izin ister ve Toltoy bunu kabul eder. Bu andan sonra ise Şibe halkının "yadacı" ve sihirci niteliklerini görürüz. Dinlenmeye geçilen ilk gece Şibeli büyücüler (yedi kişi) fırtına başlatırlar ancak Toltoy'un eşi Baytoru da sihir bilmektedir ve bu büyücülerle tek başına mücadele eder. Peşpeşe iklim değişikliklerinin ardından kendilerini ve karşı tarafı değişik biçimlere sokarak devam eden mücadele Baytoru'nun artık gücünün yetmemesi sonucu Cediger ve Kara Kıtay halklarının yenilmesiyle nihayetlenir (T.D. 1990: 7760-8138. m.). Ardından mağlup iki halk onarlı-beşerli gruplar halinde Şibelerin evlerine dağıtılmışlardır. Bir halkın gücünü kaybetmesi ve asimile olup dağılması için uygulanan bu yöntem Moğolların Gizli Tarihin'de de yer verilmektedir. Kerayetler ve Moğollar tarafından mağlup edilen Merkitler bu iki halk arasında ev ev paylaşılmıştır (Temir 1995: 51). Böylece Toltoy Destanı bozkırda uygulanan etnik siyaset bakımında da gerçek ve tarihi bilgiler vermektedir. Bu epizotun sonunda Almambet'in yetiştirdiği Şibeli büyücünün yardımıyla esaretten kurtulan ve Cedigerle Kara Kıtay halkını da kurtaran Toltoy Şibelerin yaptığı gibi onları köle yapmak veya talan etmek yerine mallarına bile dokunmadan serbest bırakmıştır (T.D. 1990: 8525-8577. m.).

Şibeler hakkında üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da yukarıda belirtildiği gibi yadacılık ve sihir konusundaki becerileridir. Cediger halkından Şibelerle bu konuda mücadele edecek kimse çıkmamasına rağmen Kara Kıtaylar'dan Baytoru sihirdeki yeteneklerini göstermiş ve yedi büyücüyle uzun süre mücadele etmiştir. Manas Destanı'nda da Kırgızların Kalmuk ve diğer düşmanlarla mücadelelerinde Manas'ın yoldaşı Almambet'in yadacı yeteneklerini kullandığını biliyoruz. Fakat Almambet de Kalmuklardan kaçıp gelen, sonradan Müslüman olan ve gençliğinde Kırgız kültürünün dışında yetişmiş biridir. Toltoy Destanı'nda da bu yetenek Şibe ve

Kara Kıtay halkına atfediliyor. Görüldüğü gibi Kırgız destancıları için yadacılık Müslüman olmayan halkların yapabileceği bir sihir olarak düşünölmektedir.

2.5. Kızılbaşlar ve Türkmenler

Toltoy Destanı'nın başında av sırasında tanıştığı Kızılbaş ulusundan Kontukçu Toltoy'un avlarının bolluğunu ve avcı hayvanlarının becerilerini görüp kıskanır ve onlara sahip olmak ister. Bu niyetle Toltoy'un saflığından faydalanarak defalarca onu öldürmeye yeltenecek fakat sonunda ölümü Toltoy'un elinden olacaktır. Destanda Kızılbaşların yeri Bakırgan-Say olarak belirtilmiştir (Toltoy,2345). Naskali ve Gülensoy'un çevirdiği Manas Destanı'nda (Radloff varyantı) Kızılbaşların Kuzey Afganistanlı Şii Türkler olduğu yazmakta (Gürsoy-Naskali 1995: 278), Jirmunskiy ise Kızılbaşları Farşlar olarak görmektedir (Jirmunskiy 2018: 57). Mecmû'üt- Tevârîh'in çevirisine düştüğü dipnotta Çeribaş, Kızılbaş isminin Kıpçaklarla daima mücadele içerisinde olan Safevî Devleti'nin kastedildiği hakkında düşünceler olduğunu ancak bu isimle aslında Orta Asya'da Erkegün adıyla da bilinen Nesturî Hristiyanların kastedildiğini belirtmektedir (Aksıkentî 2019: 36).

Toltoy daha bol avlar var bahanesiyle Kontukçu tarafından sarp dağlara götürüldüğünde Türkmenlerden Kamangil isimli yaşlı bir kahramanla da karşılaşır. Kırım'ın oğlu Kamangil (T.D. 1990: 2788. m.). Kızılbaşlarla köklerinin yakın olduğunu söyler:

“Cergesi cakın Kızılbaş, Yerleştiğimiz yer yakın Kızılbaş,
Katılbayın deçü elem.” Saldırmayım derdim. (T.D. 1990: 2541-2542. m.)

Fakat destanın ilerleyen kısmında Kontukçu açıkça Toltoy'a düşmanlığını gösterdiğinde ve Kamangil'i de karşısına aldığında Kırgız ile Türkmen'in Türk soyundan olduklarını ve bu iki akraba milletin soyunu kurutmak istediğini belirtmektedir:

”Cediger, Türk degender, Tübü birge elsiñer. Tüyünün çeçse cazılgıs, Tüp tamırınñ birsıñer. Kılğan sözüñ cön emes, Kebiñe kirip neteyin, Kişinin baarın teñsintpeyt, Kamangil başın keseyin. Arkasınan Toltoyum, Senin tonuñ çeçeyin. Cediger menen Türkmöndün, Tübünö takır ceteyin.	“Cediger, Türk denilenler, Kökü bir halksınız. Karışmış düğümü çözerse, Dip kökeniniz birdir. Dediğin söz boş değıl, Sözüne girip ne yapacağım, İnsanın hepsini eşit görmez, Kamagil'in kafasını keseyim. Arkasından Toltoy'cuğum, Senin çapanını çıkarayım. Cediger ile Türkmenin, Köküne kadar yok edeyim.
--	---

Manasıñar ölüptür,	Manas'ınız ölmüş,
Emi kalğan Türk uulun,	Şimdi kalan Türk oğlunu,
Egerde ayap neteyin.	Kıymayıp da ne yapayım.
Türkmöndü talap alayın,	Türkmeni talayıp alayım,
Cediger seni çabayın.	Cediger seni vurayım.
Atañ Bağış kargandır,	Baban Bağış yaşlıdır,
Başın kesip canayın.”	Keyifli kafasını keseyim.” (T.D.

1990: 2845-2563. m.)

Toltoy Destanı'nın bir çok yerinde olduğu gibi burada da Manası'nın ölümünün Kırgızlarda yarattığı boşluk ve zafiyete dikkat çekilmiştir. Hatta onun yokluğu Türkmenler gibi diğer Türk halklarının da gizli düşmanlarını ortaya çıkarmıştır. Metinden anlaşıldığı üzere Türkmenler Kırgızlarla Kızılbaşlar arasında bulunan ve her ikisiyle de akrabalığı olan bir Türk halkıdır. Destanda Kamangil ile Kontukçu'nun hısım oldukları belirtilmektedir (T.D. 1990: 5557-5561. m.). Burada Türkmenlerin Kızılbaşlarla yaşadıkları yerler birbirine yakın olmasından dolayı kız alıp verme durumundan kaynaklanan bir akrabalık söz konusudur.

2.6. Kara Kıtaylar

Kıtaylar 10. yüzyılda Mançurya'dan gelerek Çin'de hanedanlık (Liao) kurmuştur. Kıtay hanedanlığı içinde meydana gelen iç çekişmeler sonucunda hanedan üyesi bir grup günümüzdeki Kâşgar, Beşbalık ve Hoten'i de kendine tâbi kılıp başşehri Balasagun olan Karakitay Devleti'ni 1130 yılında ilan etmiştir (Taşağıl 2001: 415). Orta Asya'da batı yönünde ilerleyen ve Selçukluklar'a bağlı toprakları işgal eden Karakitaylar 1141 yılında Katvan Savaşı'nda Sultan Senceri yenerek İslam dünyasında büyük bir buhrana neden olmuşlardır (Taşağıl 2001: 415). Manas Destanı'nda gerek Kökötöy Han'ın aşındaki müsabakalarda olsun gerekse de Manas'ın Becin'e düzenlediği seferinde (*Çoñ Kazat*) olsun Kara Kıtaylar Mançu ve Kalmuklarla aynı safta yer alan bir düşman ulusu olarak tasvir edilmiştir. Toltoy Destanı'nda ise Manas Destanı'ndaki algının tersine Toltoy'un Kara Kıtay hanının kızı Baytoru'yu güreşte yenip almasında dolayı Kara Kıtaylar dost ve müttefik olarak resmedilmektedir. Fakat yine de dillerinin farklı olduğu ve yabancı bir ulus oldukları bir çok yerde vurgulanmaktadır. Karakitaylar destanda Kızıl Kıya isminde bir yerde yaşamaktadır ve Başlarında Batay Han vardır (T.D. 1990: 6900-6921. m.). Toltoy evlendikten sonra babası Bağış'ın yanına geldiğinde o şöyle der:

“Kara Kıtay uruudan,	Kata Kıtay boyundan,
Tili başka buruudan,	Dili başka yabancıdan,
Katın alıp kelipsiñ.	Hatun alıp gelmişsin.
Caman iş kılıp koyduñ — dep,	Kötü iş yaptın diye,
Bul kepti saga aytpaymın.	Sana bu sözü demem.

Intımak bolso boldu go.

Bariş olsa yeter ki.

Keregi cok başkanın.”

Gerek yok başkasına. (T.D.

1990: 8830-8836. m.)

Böylece her ne kadar Kırgız ve Kara Kıtaylar farklı uluslar olsa da Bağış'ın ağzından doğru şeyin milletlerarası ittifakın sağlanması ve iyi ilişkilerin kurulması olduğu vurgulanmıştır.

2.7. Çürçütler

Çürçütler'e Çürçet adıyla Oğuz Kağan Destanı'nda da rastlamaktayız. Çürçetler yani tarihi isimleriyle Curçenler VII. yüzyıldan beri Mançurya'da yaşamaktadırlar ve daha önce Mohe adıyla anılmalarına rağmen X. Yüzyıldan sonra Curçen adını almışlardır (Yıldırım 2018: 15). 1115 yılında Çin'de Kin Handanlığı'nı kurmuşlar ve bu hanedanlık 1234 yılında Moğollar tarafından yıkılmıştır (Sümer 1959: 388). Toltoy Destanı'nda ise Çürçütlerden Rusya tarafında yaşayan bir halk olarak bahsedilmektedir. Ayrıca Çürçetlerin başında bulunan Kerkimat'ın destanda geçen Türkmen Kamangil'in yeğeni ve Kızılbaş Kontukçu'nun da kayını olduğu belirtilmektedir:

“Men ukkanda kabarin,

Ben duyduğumda haberi,

Orus caktın eli ele,

Rus tarafın halkıydı,

Urugun Çürçüt dedi ele.

Boyuna Çürçüt demişlerdi.

Çürçüttördün baatırı.

Çürçütlerin bahadırı,

Kerkimat degen neme ele.

Kerkimat denilen biriydi.

Men öltürgön Kamangil,

Benim öldürdüğüm Kamangil,

Anın ceeni deer ele.

Onun yeğeniydi.

Kızılbaşın Kontukçu,

Kızılbaş Kontukçu'nun,

Katını menen bir tuugan,

Hatununun kardeşi,

Kayın agası dedi ele.

Kayın ağabeyi demişlerdi.

Kaarı katuu, zaarı küç,

Öfkesi şiddetli, zulmü güçlü,

Kerkimat oşondoy er ele.

Kerkimat böyle erdi.

Iraakı Çürçüt elinin,

Uzak Çürçüt halkının,

Tayana turgan beli ele.”

Dayanacağı belydi. (T.D. 1990:

5367-5380. m.)

Bu durumda destanda anlatılan Çürçütler ile tarihi Curçenler farklı coğrafyalarda yaşadığı anlaşılmaktadır. Faruk Sümer de Oğuz Kağan Destanı incelemesinde Oğuzların Batı Türk Elinde yaşamış olmasıyla birlikte Cürçet, Tangut ve Barkan gibi doğulu halklarla temasların zikredildiğine dikkat çekerek durumun ilginçliğine değinmiştir (Sümer 1959: 388). Toltoy Destanı'nda Çürçütlerin Kızılbaş ve

Türkmenlerle akrabalık kurmaları Mamay'ın zihninde de Çürçütlerin batıda yaşayan bir halk olduğunu göstermektedir.

Toltoy Destanı'nda Çürçütler Cediger halkı tarafından yenildikten sonra başlarına Toltoy'un dostu Kökküçük (mavi köpek yavrusu) geçirilir. Ancak Kökküçük yönetim işlerine kendisini veremez, halkını bir arada tutamaz ve Çürçütler Özbek, Türkmen ve Kırgızlar arasında erir(T.D. 1990: 6884-6891. m.). Buradan anlaşıldığına göre Çürçüt halkı Orta Asya Türklerine yakın yaşamaktadır ve sayı olarak da onlardan azdır. Çürçütlerle kastedilen halk Çin'e hakim olan Curçenler olması durumunda Türklerden kalabalık Çinlilerin Türkler içerisinde birkaç nesil içinde erimesi pek düşünülemezdi. Bununla birlikte destandaki Çürçütlerin Çin'de hakimiyet kuran Curçenlerden kopup gelen küçük bir kitle olabileceği de ihtimal dahilindedir ki Kıtaylardan ayrılan ve batıya göçen nispeten küçük sayılabilecek Karakitaylar'da olduğu gibi buna benzer bir çok vaka yaşanmıştır. Bize göre yüzyıllar boyunca aktarılıp gelen anlatılarda bahsi geçen bu gibi halklarla ilgili olaylar başlangıçta onlarla kurulan gerçek temasların bilgisini yansıtırken, daha sonra bu halktan uzakta ve farklı zamanda yaşamış kahramanların anlatılarına da tarihi bağlarından koparılarak dahil edilmektedir. Bu durum Oğuz Kağan Destanı'nda da görülür. Öyle ki, Oğuz Kağan'ın Curçen Hanedanlığı'nın kuruluşundan yani 1115 yılında önce yaşamış olduğu kuvvetle muhtemelken Curçenlerin destanda zikredilmesinin nedeni, Curçenlerin yıkılmasına neden olan Cengiz Han ve ardıllarının yaptıkları seferlerin Orta Asya Türklüğü üzerinde bıraktığı derin tesirdir.

Destanda İsmi Geçen Diğer Halklar

Toltoy Destanı'nda yukarıda bahsedilen halklardan başka sadece ismine yer verilen halklar da yer almaktadır. Ruslar bunlardan biridir. Cediger ve Çürçütler Ruslara yakın yaşayan halklardır. Ayrıca destanda Toltoy babasının yuğ aşına gelmeleri için Koroson (Horasan), Oogan (Afgan), İspan (İsfahan), Çayçüy (?), Bukar (Buhara), Şankay (Şangay) ve Özbek halklarını da davet etmiş, böylece Kırgızların çevresini kuşatan etnik yapıyla ilgili fikir edinmemizi sağlamıştır.

“Koroson, Oogan, İspanga,	Koroson, Oogan,İspan'a,
Kat jazalı bularga.	Mektup yazalım bunlara
Çayçüy, Bukar, Şańkayga,	Çayçüy,Bukar,Şankay'a,
Kabar salsak alarga,	Haber salsak onlara,
Ortodon ayta ötürbüz,	Ortadan söyleyip geçeriz,
Özübek, Kırgız, Kazakka”.	Özbek,Kırgız,Kazak'a. (T.D. 1990: 9082.-9087. m).

Burada geçen Horasan, Buhara, Şangay gibi şehir adları aynı zamanda buralarda yaşayan halkların etnik isimlendirmesi için de kullanılmaktadır. Bunların yanında Moğol ve Kangay halkıyla birlikte yaşadığı belirtilen Manculara (Mançu) da destanda sadece isim olarak değinilmektedir.

“Ataktuu Kańgay, Mańguldar, Meşhur Kangay,Moğollar,

Aralaş öskön Mancular, Karışık büyüyen Mançular.” (T.D. 1990: 9122.-9123. m.).

Sonuç

Toltoy Destanı değindiği etnik unsurlar açısından diğer Kırgız destanlarına göre zengin bir içeriğe sahiptir. Bu bakımdan Manas Destanı'yla benzerlikler göstermekte ve orada geçen halkların bir çoğuna yer vermektedir. Bununla birlikte bu iki destanda ele alınan halklar hakkındaki anlatılar birbirleriyle paralellik de göstermektedir (Şibe ve Kara Kıtay halkının sihir ve yadacılık bilmesine rağmen Kırgızların bilmemesi gibi) . Bunun en önemli nedeni Manas Destanı'nın Toltoy Destanı'yla güçlü bağlarının olması ve ikisinin de aynı tarihi tabakada geçiyor olmalarıdır. Bu açıdan örneğin Manas Destanı'nın Semetey kolunda bile yabancı halklara bu kadar değinilmemekte, daha çok iç mücadeleler ele alınmaktadır.

Toltoy Destanı'nda yer alan halklar geleneksel anlatım ve roller çerçevesinde tasvir edilmekle birlikte Kara Kıtaylar gibi Kırgız destanlarında genellikle düşmanla özdeşleşmiş bir halkı, onların hanlarının kızıyla yaptığı evlilik sebebiyle müttefik safına dahil etmesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca Oşlu Kırgızlarla ilgili bir epizoda yer verilmesi de diğer Kırgız destanlarına göre Toltoy Destanı'nı farklı kılan yönlerdendir.

Destandaki etnik unsurların çeşitliliği öyküyü zenginleştirmiş, dinleyici ve okuyucu için destanı daha ilgi çekici hale getirmiştir. Tarih kitaplarını okumayı seven Cusup Mamay'ın ağabeyinden dinlediği bu destanı nazma çekerken kendi kültür birikimi ve hayal dünyasını da dahil ederek Toltoy Destanı'nı yeniden şekillendirmiştir. Ayrıca destancının yaşadığı coğrafya olan Doğu Türkistan'ın çok kültürlü yapısı (Kırgız, Uygur, Kazak, Moğol, Kalmuk, Dungan, Çinli, Tacik gibi) Toltoy Destanı'nın etnik unsurlar açısından zengin olmasını ve destanda Toltoy'un muzaffer olduğu halde yabancı halklara karşı hoş görülmesi tasvir edilmesini sağlamış olabilir.

KAYNAKLAR

AKSIKENTÎ, Seyfeddin, (2019), *Mecmû'üt- Tevârih*, (Çeviren: Mehmet Çeribaş), İstanbul: Kesit Yayınları

BARTOLD, V. Vasiliy, (2010), *Orta Asya: Tarih Ve Uygarlık*, İstanbul: Selenge.

BOBERG, Folke, (1955). *Mongolian-English Dictionary: I-III.*, Copenhagen: EM

BUELL, Paul Harley, (2003), *Historical Dictionary Of The Mongol World Empire*, Oxford

ÇERİBAŞ, Mehmet, (2011), *Kırgız Destancılık Geleneği Ve Er Soltonoy Destanı*. Ankara: TKAE Yay.

KAYA, Doğan, (2007), "Kırgızların Yaşayan Dört Büyük Manasçısı", **1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı –Bildiriler- (9-15 Nisan 2006, Çeşme-İzmir)**, Ankara, C. III: S. 1293-1300

- DUĞLAT, M. Haydar, (2006), *Tarih-İ Reşidi*, (Çev. O. Karatay), İstanbul: Selenge
- ERGİN, Muharrem, (1970), *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- ERGİN, Muharrem, (1995), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- HAAS, Paula, (2006), "Doğu Türkistan Sibe Toplumunun Tarihi Üzerine Bazı Tespitler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, C.V: S. 25-31.
- İNAN, Abdulkadir, (1992), *Manas Destanı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- JİRMUNSKİY, M. Viktor, (2018), *Türk Kahramanlık Destanları I-II. Bölüm*, (Çev: Mehmet İsmail-Hülya Arslan Erol), Ankara: TDK Yayınları
- KALAN, Ekrem, (2008), *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu.
- KARA, David Sonfai, (2010), "Kalmak: The Enemy In The Kazak And Kirghiz Epic Songs", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C.II S. 63: S. 167-178.
- KARATAYEV, Olcobay K., (2003), "Kırgızların-Oğuzların (Türkmenlerin) Tarihi Ve Etnik Bağları", (Çev. Mustafa Kalkan), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V: S 199-207.
- KARAYEV, Ömürkul, (2001), "Kırgızların Ortaya Çıkışı 'Kırgız' Terimi Hakkında. (Çev. Mehmet Kıldıroğlu)", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I: S. 201-217.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, (1943) "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Bellekten*, C. VII S. 28, Ankara
- KARIPKULOV, Amanbek (Red.) (1995), *Manas Entsiklopediyası*, Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimler Akademiyası, C. I, Bişkek.
- MAMAY, Cusup, (1990), *Toltoy*, Bişkek: Şam Basması
- OROZOVA G. (2003), *Gülgaaki- Kız Saykal*, Bişkek: Şam Basması
- RADLOFF, Wilhelm, (1954) *Sibirya'dan I*, (Çev. Ahmet Temir), İstanbul: MEB
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine, (1995), *Manas Destanı (Wilhelm Radloff)*, Ankara: Türksoy Yayınları
- REICHL, Karl, (2017), *Türk Boylarının Destanları*, (Çeviren Metin Ekici), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SÜMER, Faruk, (1960), *Oğuzlar'a Ait Destani Mahiyette Eserler*, Ankara: TTK.
- TAŞAĞIL, Ahmet, (2001), "Karahıtaylar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXIV: S. 415-416
- TEMİR, Ahmet, (1995), *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara: TTK Yay.
- YILDIRIM, Kürşat, (2018), "Tunguz Halkı Üzerine Araştırmalar II: Çuçen'ler", *Türk Dünyası Araştırmaları* C. CXVIII, S.233: S. 11-26

YILDIZ, Naciye, (1995), **Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kùltürü ile İlgili Tespit ve Tahliller**, Ankara:Türk Dil Kurumu yayınları

YUDAHİN, K. Kuzmiç. (1998), **Kırgız Sözlüğü C. I-II.**, (Çev. Abdullah Taymas),Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

YUNUSALİYEV, Bolot, (1958),**Manas, I. Kitep**, (Karşılaştırmalı) Frunze:Kırgızmbas

YUSUPOV, Keneş, (2009),**Manas Destanı**,(Çev. Fikret Türkmen-Alimcan İnayet). Ankara: AKM Yayınları.

ZALOĞLU, Pınar, (2011), **Orta Asya Ve Güney Sibiryalı Türklerinin Kahramanlık Destanlarında Yardımcı Tipler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.